
DE ETHIEK VAN HET VERVALSEN
Over Antonio de Guevara.
De geschiedenis en een bestseller uit de zestiende eeuw

Harm Jaap Hartmans

I. Het lot van schrijver en boek

Het toeval speelt soms een vreemde rol in het leven. Toen de Spanjaard Antonio de Guevara (ca. 1480 - 1545) de inleiding schreef voor de *Libro Aureo de Marco Aurelio* (Gouden Boek van Marcus Aurelius) deed hij zijn best om een interessant verhaal op te hangen over de wijze waarop het boek tot stand was gekomen. Guevara vertelde dat hij het boek, dat originele brieven van de Romeinse keizer Marcus Aurelius zou bevatten, na een lange speurtocht had aangetroffen in de bibliotheek van Cosimo de' Medici. Hijzelf had het werk daarna in het Spaans vertaald. Niet woord voor woord, maar spreuk voor spreuk. Op deze wijze, die voornamelijk op religieuze geschriften werd toegepast, kregen de *muy altas sentencias*, zeer hoge levenswijsheden, in het boek volgens hem het juiste gewicht. Bovendien voelde hij zich vrij om zo smakeloze en minder nuttige zaken weg te laten en te vervangen door andere van groter belang.

Een ieder die dit leest en een beetje thuis is in de klassieke oudheid, denkt bij deze inleiding al gauw aan de filosofische aforismen van Marcus Aurelius, die bewaard zijn gebleven in zijn *Meditationes* (Meditaties). En inderdaad bevonden zich fragmenten van dit originele geschrift in de genoemde Florentijnse bibliotheek. Toch hebben de werken niets met elkaar te maken. Het *Gouden Boek*, met al zijn zogenaamde keizerlijke brieven, was in zijn geheel een pennevrucht van de Spaanse schrijver zelf. Toen in 1528 de *Marco Aurelio* van Guevara verscheen, was het oorspronkelijke werk van Marcus Aurelius nog vrijwel onbekend. Het zou nog dertig jaar duren voordat de eerste editie daarvan gepubliceerd werd.¹

Guevara had dus bij toeval iets waars gefantaseerd. Er bestonden werkelijk originele geschriften van Marcus Aurelius - ook al waren het dan geen brieven - en ze bevonden zich ook nog in de bibliotheek van Florence. Nu was zijn keuze voor die bibliotheek ook weer niet zo verrassend. De faam van deze stad als cultureel centrum, waar de schone kunsten en de humanistische letteren floreerden, was ook niet aan Spanje voorbijgegaan. Het lag voor de hand dat Guevara, vanwege het klassieke

onderwerp van het boek en zijn pretenties als geleerd man, met zijn verhaal niets anders zocht dan een directe materiële link met de Italiaanse renaissance en haar prestige.

Hoe het ook zij, weinigen geloofden het verhaal van Guevara, dat er originele geschriften van Marcus Aurelius aan de *Libro Aureo* ten grondslag lagen. Zijn verzinsels waren daarvoor te doorzichtig en wellicht bedoelde hij het ook zo. Maar: openlijk terugkrabbelen deed hij niet. In een antwoord op de eerste ongelovige reacties hield hij op dubbelzinnige wijze zijn fictie staande. Natuurlijk kon hij niet gaan schermen met goede argumenten, sluitende bewijzen of authentieke documentatie. Niemand wist dat waarschijnlijk beter dan hijzelf. In plaats daarvan bedankte hij grootmoedig al diegenen, die aan zijn woorden hadden getwijfeld. Niét om hun intenties, wel te verstaan, maar om het compliment dat zij hem indirect hadden gemaakt door te veronderstellen, dat ál die belangwekkende *sentencias* uit zijn hoofd waren gekomen. In dat geval, zo voegde hij toe, hadden de antieke Romeinen, als ze dat hadden gekund, zeker een standbeeld voor hem opgericht. Hij kon zich bovendien de opwinding over het boek moeilijk voorstellen:

"We zien in onze tijden wat we nog nooit hebben gezien, we horen wat we nog nooit hebben gehoord, we maken een nieuwe wereld mee, en aan de andere kant verwonderen we ons erover, dat er nu opnieuw een boek gevonden wordt."²

Vol misprijzen sprak hij dan ook van de mensen die

"zo breedspakig zijn in hun woorden en zo kortzichtig in hun studies, dat ze zonder blikken of blozen durven zeggen, dat er geen boek ter wereld is dat zij niet hebben gelezen of gezien."³

De hele episode is kenmerkend voor de persoon van Guevara. Het eindigde er dus mee, dat Guevara, zonder werkelijk serieus te zijn, zijn eigen pretenties verdedigde door anderen te manen tot bescheidenheid daarin. Een gedachtenkronkel als deze is goed te verklaren vanuit zijn persoonlijke achtergrond.

Het leven en schrijverschap van Antonio de Guevara was in hoge mate afhankelijk van de grillen van het lot. Van hem kan men moeilijk zeggen dat hij uit sterke persoonlijke ambities de kracht putte om duidelijk richting aan zijn leven te geven. Aanvankelijk zag het er naar uit, dat dat ook helemaal niet nodig was. Hij was een telg uit een roemrijk adellijk geslacht waarvan hij, met een soms wat irriterend standsbesef, kon opmerken dat "er eerder graven van Guevara dan koningen van Castilië waren geweest."⁴ In het weinig vrijdenkende Spanje van de zestiende eeuw was er misschien één ding dat enige smet kon werpen op dit

glorieuze blazen: de verdenking dat een van zijn grootmoeders niet een oprecht christen was maar slechts een *conversa*, een bekeerde jodin. Toch stond dit de voorspoed van de Guevara's nauwelijks in de weg. De familie onderhield nauwe banden met de 'Katholieke Koningen', Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië, en een carrière aan het Spaanse hof leek Antonio in het verscheid te liggen. Zijn vader wachtte niet al te lang. Hij presenteerde zijn zoon reeds op twaalfjarige leeftijd aan het hof en Antonio werd direkt daarop in de hofhouding opgenomen. Wat hij daar precies uitvoerde, of hij bijvoorbeeld page van de kroonprins Don Juan was, blijft onduidelijk.⁵ Zelf, zo schreef hij jaren later, vond hij het een weinig verheffende omgeving om in op te groeien.⁶

Na de dood van prins Don Juan en van koningin Isabella zei Antonio de Guevara het hof en de "zonden van de wereld" vaarwel. Hij werd monnik en leefde in gezelschap van broeders die, *observantissimos*, de Regel van Franciscus strikt probeerden na te leven. Een groter contrast met het hofleven was bijna niet denkbaar. Was het zijn smart om de overledenen die hem zo had doen besluiten? Of was het zijn walging over de *vicios del mundo*, de zonden van de wereld, geweest? We weten het niet. Waarschijnlijk was het een speling van het lot. Zijn familie had na de dood van Isabella (1504) een lans gebroken voor de belangen van troonpretendent Philips de Schone. Toen deze Bourgondische Habsburger in Spanje een ontijdige dood vond (vergiftigd? slechts een historische roman zou hier uitkomst kunnen brengen), hadden de Guevara's van diens rivaal, de oudere Ferdinand van Aragon, weinig goeds meer te verwachten. Bijna allen weken ze uit naar Gent, waar de nog jonge Karel V werd grootgebracht. Ook voor Antonio waren de kansen op een carrière aan het hof voorlopig verkeken. Een zegswijze uit die tijd somde kernachtig de mogelijkheden op voor jonge edellieden zonder geldelijk fortuin: "*Iglesia, Mar o Casa Real*" (Kerk, Zee of Koningshuis). De weg naar het koninklijk huis was afgesloten, hij verafschuwde zee en varen, een keuze voor de kerk lag dus voor de hand.

Broeder (*fray*) Guevara zou de tweeslachtigheid van zijn opvoeding, aan het hof en in het klooster, nooit meer te boven komen. In zijn verdere leven en ook in zijn werk komt hij ons voor als een janusfiguur. Schijn en werkelijkheid zijn bij hem maar moeilijk te scheiden. Het standsbesef, de hang naar uiterlijk vertoon, zo in strijd met de franciscaanse idealen van eenvoud en nederigheid, zouden hem nooit verlaten. Toch was die adellijke trots in hem ook een pose, een façade waarachter een diep gevoel van onzekerheid schuil ging. "Er is niets op deze wereld zo zeker als dat alle dingen onzeker zijn", was een typische uitspraak van Guevara over de dingen van deze wereld, waarvoor hij de inspiratie gemakkelijk uit zijn eigen levensloop kon putten.⁷ Ongetwijfeld raakte hij daar overtuigd van het heil dat van ascese te verwachten was.⁸ Als prediker en als schrijver zou hij de wereldverzaking bij tijd en wijle hartgrondig belijden, maar zelf was hij teveel man-van-de-wereld om zich

er werkelijk helemaal aan over te geven. Het hof behield zijn aantrekkingskracht.

En de kansen keerden. De dood van koning Ferdinand (1516) bracht Karel V op de tronen van Castilië en Aragon. Met hem keerden ook enige invloedrijke Guevara's in Spanje terug. Het is mogelijk dat *fray* Antonio, die het ondertussen tot gardiaan van een klooster had gebracht en als geletterde enige plaatselijke faam genoot, reeds in 1517 aan Karel V werd gepresenteerd.⁹ Zijn nut voor de keizer zou hij echter pas een jaar of drie later kunnen bewijzen. Als we hemzelf mogen geloven, speelde de franciscaan namelijk een beslissende rol in de opstand van de *Comunidades* (1520 - 21), een stedelijke revolte naar Italiaans model tegen de vreemde keizerlijke macht. Door zijn bemiddeling zou een van de belangrijkste opstandelingen naar de keizerlijke troepen zijn overgelopen.

Misschien had Guevara zich, zoals wel vaker, in zijn verslag belangrijker gemaakt dan hij in werkelijkheid geweest was. Hoe het ook zij, sinds die tijd verbeterden zijn relaties met het hof aanzienlijk. Hij kreeg een aanstelling als hofprediker (1521), werd belast met diverse speciale missies, onder andere als inquisiteur, en in 1526 benoemde Karel V hem ook nog eens tot officiële kroniekschrijver van het rijk. De bekroning van zijn maatschappelijke carrière kwam een paar jaar later toen hij, op voorspraak van het hof, tot bisschop werd gewijd, eerst van Guadix en vervolgens van Mondoñedo.

De eerste gedocumenteerde aanwijzing voor Guevara's literaire carrière is zijn aanstelling als kroniekschrijver van de keizer (*Praedicator et Chronista Caesaris* noemde hij zichzelf graag, meer dan wie ook bewust van de status van de Latijnse taal). Vanaf dat jaar is hij te vinden op de persoonlijke loonlijst van Karel V voor een bedrag van 80.000 *marevédis* per jaar.¹⁰ Zijn prestaties als *chronista* zijn echter in nevelen gehuld. De discussie over schijn en werkelijkheid bij Guevara kan ook hier naar hartelust worden gevoerd.¹¹ Of hij nu wel of niet een kroniek geschreven heeft, is niet meer te achterhalen. In ieder geval is er geen tastbaar bewijs bewaard gebleven. Wél heeft broeder Antonio in zijn brieven vaak verwezen naar zijn activiteiten als kroniekschrijver, maar dat kunnen heel goed zoethoudertjes zijn geweest voor zijn financiers. Zeker is dat hij de laatste tien jaar van zijn leven niet meer aan een of andere kroniek heeft gewerkt. Aan het eind van zijn leven gaf hij, zoals dat een goed edelman betaamt, ruiterlijk toe zijn plicht te hebben verzaakt, en het was vervolgens zijn christelijke inborst die hem ingaf om per testament dat deel van zijn genoten salaris in de keizerlijke schatkist terug te storten.

Maar goed, kroniekschrijver alleen in naam of ook in werkelijkheid, die aanstelling op zich kwam in 1526 vast niet zomaar uit de lucht vallen. Zij zal ergens op gebaseerd zijn geweest. Een duidelijke reputatie als schrijver had Guevara nog niet. Tot die tijd had de broeder niets gepubliceerd. Hiervoor moeten we wachten tot 1528. Misschien, héél misschien, kunnen

we de *fantaseador* Guevara op basis hiervan een keer geloven. Het is weer een verhaal over het ontstaan van de *Marco Aurelio* en geeft ons een mogelijke verklaring voor de literaire faam die Guevara vóór 1528 in de hoogste hofkringen moet hebben gehad. We vinden het terug in het voorwoord van Guevara's magnum opus de *Relox de Principes* (Vorstenhorloge)¹²: zes jaar lang - van 1518 tot 1524 - had de franciscaan aan het *Gouden Boek* gewerkt. Helemaal onopgemerkt was zijn activiteit echter niet gebleven, en toen Karel V ergens in 1524 met koorts het bed moest houden, vroeg hij Guevara om met het boek zijn leed wat te verzachten. Natuurlijk voldeed Guevara aan dat hoge verzoek en leverde de *Marco Aurelio* persoonlijk af, onder voorbehoud dat het niet in verkeerde handen vallen zou. Hij wilde het boek namelijk nog corrigeren. Het onvermijdelijke gebeurde. De *Marco Aurelio* werd gestolen, gekopieerd en zonder medeweten van de auteur gepubliceerd. Geruime tijd voor het verschijnen van de officiële editie was het boek blijkbaar al in circulatie.

Karel V gebruikte de *Marco Aurelio* als aangename bedlektuur. Een betere aanbeveling was niet mogelijk. Men kan zich afvragen of het Guevara vrij stond om zelfs over zoiets te fantaseren. Daar kwam nog bij dat het boek ook speciaal aan de keizer was opgedragen. Geheel in de traditie van de middeleeuwse vorstenspiegels had Guevara het boek geschreven om Karel V in de persoon van Marcus Aurelius een ideaal vorst ten voorbeeld te stellen. De keizer kon er dus wat van opsteken en dat niet alleen: het boek was in een indrukwekkende stijl geschreven, bevatte vele anekdotes, was soms humoristisch en telde bovendien achttien 'authentieke' brieven van Marcus Aurelius zelf, waaronder een paar graag gelezen liefdesbrieven.

Van die liefdesbrieven nu kreeg *fray* Antonio spijt. Tenminste dat schreef hij enige jaren later aan de aartsbisschop van Zaragoza:

"Duizend maal heb ik berouw gehad, dat ik *die* brieven in het Spaans heb vertaald, maar de graaf van Nassau, de prins van Oranje en mijn neef Don Pedro de Guevara hebben mij bij zich geroepen en ertoe gebracht dat te doen wat ik niet wilde doen en ook niet moest."¹³

De hoveling en de kloosterbroeder leverden hier een duidelijke strijd met elkaar. De laatste wilde niet rechtstreeks uitkomen voor wat de eerste geschreven had. Het is een tweestrijd die in ieder geval een ander licht kan werpen op de rest van Guevara's verhaal. De roef en de anonieme uitgave van de *Marco Aurelio* konden ook goed als dekmantel dienen om eerst eens de reacties te peilen.

De *Marco Aurelio* werd enorm populair. Misschien mogen we wel spreken van de eerste Europese bestseller van na de uitvinding van de boekdrukkunst. Er verschenen vertalingen in het Frans, Duits, Engels, Italiaans, Nederlands en zelfs in het Latijn en in het Armeens. Iemand

merkte destijds op dat, buiten de Bijbel geen boek een grotere verspreiding had.¹⁴

Dit grote succes van de *Marco Aurelio* was te danken aan de gelukkige combinatie van twee elementen die mensen al eeuwenlang bewegen om een boek te lezen: je kon er wat van leren en je kon je er mee vermaken. Het boek bestond uit twee gedeelten. Het eerste begon bij de opvoeding van Marcus Aurelius en eindigde met de wijze woorden die hij sprak op zijn sterfbed. Daartussen bevonden zich allerlei opbouwende episodes uit het leven van de keizer, die - het moet weer worden gezegd - weinig hadden uit te staan met het werkelijk geleefde leven van Marcus Aurelius. Het tweede gedeelte bestond uit brieven vol wijze raadgevingen die Marcus Aurelius, zogenaamd hoogstpersoonlijk, aan zijn vrienden en relaties geschreven had. Guevara had zijn geschriften bovendien doorspekt met talloze wetenswaardigheden over de *antiguos* (antiek). Op deze manier wilde hij zijn werk verluchten en boeiender maken. Over de antieke bronnen voor het leven van Marcus Aurelius, die tot dan toe voorhanden waren, was hij niet erg tevreden:

"Herodianus schreef weinig, Eutropius minder, Lampridius veel minder en Julius Capitolinus iets meer. Hun geschriften leken meer op samenvattingen dan op historiën."¹⁵

Guevara wilde meer details. Hij kwam daarmee tegemoet aan de wensen van zijn publiek. De geleerden uit zijn tijd haalden hun neus op voor onbe-nulligheden als de muzikale voorkeur van de keizer en zijn passie voor de jacht op groot wild (en *niet* voor de valkenjacht). Wat kon het hun schelen, dat Marcus Aurelius als kind veel met de bal speelde en als oud man veel schaakte?¹⁶ De wetenschap van die tijd was een serieuze zaak voor ingewijden, geschreven in het Latijn en dus onleesbaar voor het grote publiek. Het was onze broeder Antonio die met liefde dit gat in de markt vulde.

Voor de franciscaan zelf waren de morele lessen in het boek het belangrijkste. Guevara heeft het in dit verband steeds over de *muy altas sentencias*, de zeer hoge wijsheden in het boek. Men kan daarover van mening verschillen. In onze tijd zijn diezelfde *sentencias* wel wat smalend *Allerweltweisheit* genoemd.¹⁷ Veel belang hechtte Guevara bijvoorbeeld aan de opvoeding van kinderen. De kinderen moesten vooral een wetenschappelijke scholing krijgen. Dat betekende in de eerste plaats veel lezen. Van Marcus Aurelius lezen we dat zijn vader Annius Verus, een vaardig legeraanvoerder, hem in plaats van in het leger, *en el camino de la sciencia* (op de weg van de wetenschap) stuurde.¹⁸ Voor Guevara's Marcus Aurelius zelf was geen moeite teveel om goede leermeesters (*ayos*) voor zijn kinderen te zoeken. Ze moesten vooral het goede voorbeeld weten te geven. Toen vijf van die *ayos* op een feestje te luidruchtig waren, werden ze, na een donderpreek van de keizer, dan ook zonder pardon het huis uit

gezet.¹⁹

Dergelijke *sentencias* werden altijd begeleid door een reeks van leerzame voorbeelden, die uit de gehele Grieks-Romeinse oudheid afkomstig konden zijn. Guevara putte hiervoor veelal uit zijn eigen eruditie, maar als die tekort schoot dan schroomde hij niet en putte hij verder uit zijn eigen fantasie. Een bronvermelding gaf hij doorgaans niet, zodat het moeilijk werd zijn vondsten na te gaan. En ook als hij dat wel deed, dan was de aanwijzing meestal vaag, verwees hij naar niet bestaande werken van bekende auteurs en soms zelfs verzoon hij ook deze, zoals in het geval van "de zeer beroemde filosoof Pulio in boek V van *De Moribus Antiquorum* (Over de Zeden van de Ouden)"²⁰ Om de verwarring compleet te maken ontbraken ook correcte referenties niet.

Voor een voorbeeld blijven we bij het deel dat aan de opvoeding van kinderen is gewijd. Marcus Aurelius maakt ergens in het boek de leermeesters van Commodus duidelijk, dat zij zijn jonge zoon mogen straffen zonder aanzien des persoons. Bij deze gelegenheid was Guevara waarschijnlijk de Spartaanse opvoeding in gedachten gekomen, want de keizer staft zijn betoog met een wet die van Lycurgus, de traditionele stichter van Sparta, afkomstig zou zijn:

"Wij bevelen als Koningen en vragen als mensen, dat men zeer vermoeide oude mannen alles vergeeft, dat men bij lichtzinnige jongelieden iets weet toe te dekken *en dat jonge kinderen niets wordt vergeven.*"²¹

Het is niet waarschijnlijk, dat de Spartaanse koning ooit zo'n onzinnige wet heeft uitgevaardigd. De bron ligt vast ergens anders. Op deze manier worden in de *Marco Aurelio* talloze historische persoonlijkheden aangehaald, niet zelden, zoals hier waarschijnlijk, met een humoristische toets.

De humor van Guevara, die de moralist in hem niet kon of wilde onderdrukken, was een ander element dat bijdroeg tot succes van het boek. Net als zijn stijl. Guevara was een mooischrijver. Hij gebruikte veel literaire stijlfiguren en is daarom wel eens een voorloper genoemd van de barok. Er kwamen vooral veel zinnen met tegenstellingen in zijn werk voor. Zo lezen we in de zeer vrouwvijandige tirade van Marcus Aurelius tegen zijn vrouw Faustina de volgende zin:

"Het is een grote *wreedheid* onder de Barbaren om hun vrouwen als *slaven* te houden, maar het is een niet kleinere *lichtzinnigheid* van de Romeinen om hun vrouwen voor *señoras* te houden."²²

Met deze passage mengde Guevara zich bovendien in een actuele discussie die in zijn tijd over de plaats van de vrouw gevoerd werd. Dit soort actuele zaken verhoogden het succes van de *Marco Aurelio* natuurlijk in grote mate. Het meest beroemd is de lange redevoering in de Romeinse

senaat van een boer uit het Donau-gebied. Deze klaagt over de Romeinse onderdrukking van zijn moederland. Guevara nam hier voor een keer duidelijk afstand van de humanistische bewondering voor de antieke Romeinen. Met duidelijke instemming, die hij overigens ook Marcus Aurelius van harte laat delen, legt hij de boer de volgende aanklacht in de mond:

Marcus Aurelius verleent clementie aan inlandse stamhoofden tijdens de oorlog in het Donaugebied.

"Oh Romeinen, op de vaandels rondom de wapens dragen jullie als spreuk deze woorden: *Romanorum est debellare superbos et parcere subiectis* (Romeins gebruik is het hoogmoedigen ten onder te brengen en overwonnenen te sparen). Voorwaar is het beter te zeggen: *Romanorum est spoliare innocentes et inquietare quietos* (Romeins gebruik is het onschuldigen te plunderen en rustigen te verontrusten). Want jullie Romeinen zijn niets anders dan beteugetlaars van rustige volkeren en rovers van andermans inspanningen."²³

Velen hebben in deze rede ook een aanklacht tegen de excessen van de Spaanse kolonisatiepolitiek in Zuid-Amerika gelezen. De Franse schrijver La Fontaine putte er de inspiratie uit voor een van zijn fabels.²⁴

Al met al was het *Gouden Boek van Marcus Aurelius* een boek dat aan de wensen van een groot publiek tegemoet kwam. Guevara was wellicht in de zestiende eeuw de meest gelezen proza-schrijver van Europa. Maar het rad van fortuin draaide door. Een paar eeuwen later waren Guevara en zijn werk volledig in de vergetelheid geraakt. Van de *Marco Aurelio* is in Spanje na 1648 geen nieuwe druk meer verschenen. Het boek sprak de nieuwe generaties niet meer aan. De *Marco Aurelio* is nu een gedateerd boek.

Sic transit gloria mundi.

II. Guevara en de bronnen

Guevara heeft veel kritiek gehad op de wijze waarop hij met de klassieke oudheid omging. In zijn tijd kwam die vooral van de humanisten. Het grote succes van de *Marco Aurelio* was hun een doorn in het oog. De opvattingen van de humanisten over het gebruik van klassieke bronnen strookten niet met de methoden van Guevara. Zij streefden naar een zuiver bronnengebruik, een bronnenkritiek die er op gericht was de overgeleverde teksten tot hun oorspronkelijke staat terug te brengen. De humanisten ontdeden het geschreven woord van zijn heiligheid, schrapten wat vals en toegevoegd bleek en verzorgden kritische uitgaven van oude teksten. Erasmus was een van de meest produktieve humanisten van zijn tijd en zijn invloed in Europa was groot. Vooral ook in Spanje. Tot het moment dat zijn werken door de Inquisitie daar werden verboden - in een proces waarbij ook Guevara aanwezig was (!) - had Erasmus daar veel openlijke navolgers.

Een van de meest vooraanstaande erasmianen was Juan Luis Vives. Het is duidelijk dat hij geen goed woord voor het werk van Guevara over had. Ook geen slecht woord overigens: hij verzwegen hem. Misschien was het uit een gevoel van nationale schaamte, dat hij niet Guevara maar de Italiaan Giovanni Nanni uitkoos voor zijn kritiek. Deze man had onder het pseudoniem van Annius van Viterbo teksten gepubliceerd, die volgens hem origineel van onder andere Berossus, Menasthes, Cato en Fabius Pictor waren, maar duidelijk aan zijn eigen geest waren ontsproten. Vives klaagde over het gebrekkige vermogen van velen in zijn tijd om authentieke leerstellingen van valse te onderscheiden. Mensen schreven volgens hem aan mannen als Plato, Aristoteles, Boethius, Cicero en Seneca ideeën toe, die nooit bij hun zouden zijn opgekomen, zelfs niet in een nachtmerrie.²⁵ Een andere erasmiaan van faam, Alfonso de Valdés, haalde wel direkt uit naar Guevara's boek, zij het zeer kort en venijnig. Hij bracht in een brief "zoveel groeten over als er leugens in de *Marco Aurelio* staan."²⁶

De enige humanist die zich verwaardigde een uitgebreide reactie op Guevara's omgang met de historische bronnen te geven, was de grammaticus Meester (*Bachiller*) del Rhua. Zijn kritiek betrof niet de *Marco Aurelio*, al had dat volgens hem heel goed gekund. Rhua was echter een fijngevoelig mens: hij wist hoezeer Guevara zelf aan het werk gehecht was. *Sacrosanto* zou dat boek voor de auteur geweest zijn, en vandaar dat de Meester maar besloten had elders in zijn werk als een *Odysseus* op te treden. Zijn kritiek richtte hij op de *Epístolas familiares*, een verzameling essayistische brieven van Guevara. Niet zonder gevoel voor parodie goot hij zijn reactie ook in een briefvorm.²⁷

Het eerste wat in deze brieven opvalt, is de enorme eruditie van de man. Rhua moet een enorme feitenkennis hebben gehad. Rhua was ook een zeer precies man en met een typische schoolmeesterachtigheid had hij zich aan het werk gezet om Guevara, die hij zei van dienst te willen zijn, op zijn fouten te wijzen. Pagina's lang kon hij daarmee doorgaan. Zijn correcties grensden niet zelden aan de pedanterie. Zo ging de *Bachiller* bijvoorbeeld zeer lang in op Guevara's verkeerde naamgeving van Romeinse wetten: het was niet *Ley Cesárea* maar *Ley Julia*, enzovoorts.²⁸ De uitspraak "*accuracy is a duty not a virtue*" is zeer wel op Rhua toepasbaar.²⁹

Guevara heeft in een kort briefje op de kritiek van Rhua gereageerd. Tenminste als we niet aan de authenticiteit van dit antwoord, dat we alleen via de Meester zelf kennen, hoeven te twijfelen. De Franse historicus Augustin Redondo is tot nu toe de enige die dat openlijk doet.³⁰ We gaan er hier maar van uit dat de brief echt is. Het zou wel van een grote hypocrisie (ofwel van een overtrokken parodie) getuigen, als zelfs deze filologische purist zijn bronnen moedwillig vervalste. Voor wat betreft zijn bronnengebruik doet Guevara in de bewuste brief enkele interessante uitspraken:

"Zoals U weet, Mijnheer, zijn de schrijvers in deze kunst van de humaniora zó verschillend, dat, buiten de goddelijke letteren, er niets is, dat men van een van hen kan bevestigen of ontkennen; en om de waarheid te zeggen, in zeer weinige ervan geloof ik meer te vinden dan een tijdverdrijf ... Blijft U zich niet vasthouden aan heidense of wereldse geschiedenissen, want we hebben geen zekerheid of nu de ene groep of de andere de waarheid sprak *et pro utraque parte militant argumentes* (en voor beide kanten zijn er argumenten)."³¹

Voor Guevara was de bronnenkritiek, zoals de humanisten die voorstonden dus min of meer vruchteloze arbeid. De waarheid kwam je toch nooit te weten. Het had geen zin om je te lang met de oudheid bezig te houden: een mooi tijdverdrijf, *passatiempo*, was het voor hem, meer niet.

We kennen de brief door de reactie die Rhua er op gegeven heeft. Dit

antwoord van Rhua is zijn laatste en meest boeiende brief. Hij begon ermee Guevara op zijn taak te wijzen. Als een Guevara, kroniekschrijver, theoloog en bisschop was "Zijne Edelheid" alleen al aan zijn stand verplicht "de waarheid te beminnen, de waarheid te schrijven, de waarheid te preken, te leven in waarheid en te sterven voor haar."³² De *Bachiller* kon niet begrijpen dat iemand als Guevara de bovenstaande woorden had kunnen schrijven. Ze leken hem eerder afkomstig te zijn van sceptische filosofen als Arquesilas of Pyrrho, sceptici die nooit geloven aan wat ze waarnemen en menen, dat "alle geloof en waarheid van de dingen, die men ziet, leest of bedenkt, onbegrijpelijk, onzeker en zonder enige bestemming zijn, en dat men met evenveel recht voor het ene als voor het andere kan redetwisten."³³ Rhua kon een dergelijke scepsis ten aanzien van alle kennis niet accepteren. Had Guevara ook al niet eens geschreven dat "er in dit leven niets zo zeker is als dat alle dingen onzeker zijn?"³⁴

In zijn bestrijding van deze sceptische houding, die in laatste instantie natuurlijk altijd ongrijpbaar blijft, nam Rhua zijn toevlucht tot Seneca: in ieder geval is het beter het overbodige te weten dan helemaal niets. Voor de geschiedschrijving zag Rhua de gevaren van de sceptische houding levensgroot in en hij sprak daarom ook van:

"het geloof, dat de *historia* moet behouden en van de noodzaak, die voor de schrijver ervan bestaat, de waarheid of het waarschijnlijke te schrijven; want als dat verloren zou gaan, verliest hij zijn autoriteit en zijn geloofwaardigheid en tenslotte zelfs zijn gehele bestaan."³⁵

Rhua bracht de opvattingen van Guevara in verband met een benadering, die uiteindelijk de gehele beoefening van de geschiedenis onmogelijk zou maken. Of hij nu een *Odysseus* was of niet in deze polemieken, zijn pleidooi voor een precies en kritisch bronnenonderzoek kreeg hiermee iets heroïsch. Hij sloeg een bres voor feitelijke en objectieve geschiedschrijving. Guevara's onverschilligheid ten aanzien van de waarheid van dingen die het geloof niet aantastten, zijn ongecontroleerde spuien van meer en meer gegevens, is volgens de literatuurhistorica María Rosa Lida kenmerkend voor de middeleeuwse denktrant van de franciscaan. Zij plaatst Rhua, met zijn heldere stijl en exacte kritiek, recht tegenover hem als vertegenwoordiger van de moderne wetenschap.³⁶

III. De ahistorische moraal van Guevara

We kunnen bij Guevara veel twijfelen, maar één ding staat vast: hij was een slim didacticus. Hij speelde handig in op de belangstelling van zijn tijdgenoten voor de oudheid om zijn zedelijke leerstellingen te presenteren. Dat hij zelf misschien niet altijd aan zijn eigen maatstaven kon voldoen,

doet daar op zich niets aan af. Guevara was overigens geen uitermate streng moralist. Vaak genoeg toonde hij begrip voor menselijke zwakte. Hij beseft heel goed dat de mens maar een mens is en dus ook van vlees en bloed. De liefdesbrieven van Marcus Aurelius, zijn uitvallen en duidelijke overdrijvingen laten ons een keizer zien, die, behalve exemplarisch, ook een mens is, een *round character* dus. Het zijn dan ook vooral deze elementen, waaraan de *Marco Aurelio* zijn roman-aspekten dankt. De mooiste voorbeelden van menselijke 'zwakte' zijn natuurlijk te vinden in de liefdesbrieven:

"ik denk, señora Libia, dat je verschrikt zal zijn te weten, dat ik, terwijl iedereen mij van buitenaf als een filosoof ziet, in het geheim verliefd ben. Denk je, señora Libia, dat de zeer wijze filosofen niet worden getroffen door wrede liefdes en dat onder hun strenge gewaden niet hun weke vlees schuilt? ... ik ontken niet, dat de levendigheid van de jeugd niet kan worden geremd door de rem van het verstand, ik ontken niet, dat alles, wat het vlees doet opkomen, vaak door het verstand kan worden gedoofd, maar ik geef ook toe, dat de man die niet verliefd is, niets anders dan onzinnig kan zijn."³⁷

Begrip voor menselijke zwakte was één ding, zich erbij neerleggen een andere. Als moralist moest hij wel ingaan tegen de opvatting dat alle zonden 'natuurlijk' zouden zijn. Een mens had volgens hem niet meer neiging tot het kwade dan kracht om het goede te doen.³⁸ Guevara maakte bovendien een belangrijk verschil tussen het onzichtbare privé-leven en het openbare leven van de mens. Wat privé misschien nog toegestaan is, vooral aan de *simples* (eenvoudigen van geest), kan in het openbaar vaak niet door de beugel. De *sabio* (wijze) die in het openbaar een domheid begaat, dient zwaarder te worden gestraft dan de *simple* die in het geheim een moord pleegt.³⁹ Dit alles heeft te maken met de voorbeeldfunctie, die vooraanstaande personen in de ogen van Guevara hadden. Daarom was een goed keizer ook zo van belang. Een slechte keizer kan door zijn invloed een heel rijk tot verval brengen, want "we zien door ervaring, dat het volk er naar streeft datgene na te volgen waartoe de vorst geneigd is."⁴⁰

Het idee van het goede voorbeeld, het *exemplum*, beheerste zijn hele didaktische denken. Het zijn de methodes van een prediker. Het bijzondere van deze prediker was dat hij zijn *exempla* niet uit de Heilige Schrift maar uit de klassieke oudheid haalde. Kon hij dat wel rijmen met zijn christelijke geloofsopvattingen? De inleiding van het boek verschaft ons daar wat aanwijzingen over:

"wie de zeer oude oudheden van de filosofie heeft gelezen, zal me niet tegenspreken, dat de inbeelding van hen die weten en de onwetendheid van hen die wilden weten heeft veroorzaakt, dat

hoewel de sciencia één is, de sekten verschillend waren."⁴¹

De *suprema Sabiduria* (opperste Wijsheid) verdeelde in haar goedheid de kennis niet ongelijk over de tijdperken.⁴² De oudheid kon dus net zo goed een bron van wijsheid zijn als welke tijd dan ook. Guevara heeft voor Marcus Aurelius zelfs extra respekt, omdat deze "om de *virtud* (deugd) na te volgen en de *vicio* (zonde) te vermijden, niet vreesde voor de hel noch hoopte op de hemel."⁴³

Guevara meende dat er tussen zijn eigen tijd en de oudheid geen onoverbrugbare verschillen bestonden. In ieder geval kon men volgens hem van de klassieken leren en dat veronderstelde toch al veel. Het idee dat historische periodes *wezenlijk* van elkaar kunnen verschillen en daardoor eigenlijk onvergelijkbaar zijn, vinden we bij Guevara niet terug.

Wel had *fray Antonio* oog voor veranderende tijden in de zin van bloei en verval. De franciscaan verbond deze beweging in de geschiedenis aan het morele peil van een maatschappij. Zedelijk verval in een staat kon de totale ondergang ten gevolg hebben. In het voorwoord van de *Marco Aurelio* vergeleek hij de klassieke oudheid en zijn eigen tijd. Ze stonden voor hem tegenover elkaar als een gouden en een ijzeren tijd, een *siglo dorado* en een *tiempo de hierro*.⁴⁴ Het verschil zat hem niet in het feit dat er in de oudheid zoveel meer *sabios* waren dan in het zestiende-eeuwse Spanje, maar in de situatie dat in zijn tijd de verdorvenen overheersten. Het was de bedoeling van Guevara om daar met de *Marco Aurelio* enige verandering in te brengen, waarbij hij zichzelf ongetwijfeld tot de *sabios* rekende. Het kon dus nog goed komen met Spanje. De Spaanse Gouden Eeuw zou ook naar Guevara's maatstaven een *siglo dorado* kunnen worden. Wel zouden de wezenlijke verschillen met de klassieke oudheid dan ophouden te bestaan. De historische dimensie zou in feite zijn betekenis verliezen. Net als alle schrijvers van historische romans, die eigentijdse thema's in hun boeken stoppen, onderdrukte Guevara hier de historiciteit van het verleden.

We kunnen nog op een andere manier naar Guevara's historische bewustzijn zoeken. In een origineel, maar vrij complex boek *The Machiavellian Moment* heeft de Amerikaanse historicus J.G.A. Pocock proberen aan te tonen, dat het moderne historische besef zijn wortels heeft in de Italiaanse renaissance.⁴⁵ In sterk vereenvoudigde vorm komt zijn visie hierop neer:

Voor de karakteristiek middeleeuwse houding ten aanzien van de wereldse geschiedenis neemt Pocock de positie van Boethius (480 - 525) in zijn boek *De Consolatio Philosophiae* (Over de vertroosting van de Filosofie) als belangwekkend voorbeeld. Boethius onderging als gelovig christen een persoonlijke geloofscrisis. Hij kon niet begrijpen hoe God het kon toestaan dat iemand zoals hij, na een zeer gewetensvol leven, van zijn maatschappelijke positie was beroofd en door immorele machthebbers gedwongen werd zijn laatste dagen in de gevangenis te slijten. In zijn

verbittering hierover werd hem het leven op aarde tot één grote illusie, waarin iedereen overgeleverd was aan de willekeur van het lot. Hij maakte daarbij gebruik van het beeld van Vrouwe Fortuna, die met haar rad van fortuin over het wel en wee van de mensen beschikte. Er bestond wel een soort vaststaande hiërarchie in de wereld, maar iedereen die persoonlijk in die wereld iets wilde bereiken, was aan haar grillen overgeleverd. De mens die zich van deze illusies wilde ontdoen kon maar één conclusie trekken: hij moest het actieve leven vaarwel zeggen en troost proberen te vinden in een contemplatief leven, gewijd aan filosofie en geloof.

Deze visie over het verraderlijke van het leven op aarde heeft veel invloed gehad op het denken in de middeleeuwen. De geschiedenis had ermee haar werkelijke belang voor de mensen verloren. Men draaide immers toch maar steeds in hetzelfde kringetje rond. Van een historisch besef dat wezenlijke verandering toeliet kon geen sprake zijn.

Deze redeneringstrant werd nu, volgens Pocock, tijdens de Italiaanse renaissance doorbroken. De burgers van de Italiaanse steden en met name van Florence hadden zich aaneengesloten in zelfbewuste gemeenschappen, waarin de oude hiërarchische structuren van de middeleeuwen plaats hadden gemaakt voor meer egalitaire sociale banden. De Italiaanse stadstaten moesten hun onafhankelijkheid verdedigen tegen de universele aspiraties van de Duitse keizers en werden zich in die strijd van hun eigen unieke karakter bewust. Hun strijd kreeg een historische dimensie. Zij voelden dat ze hun eigen lot in handen konden nemen. Tegenover de willekeur van Vrouwe Fortuna plaatsten zij het begrip *virtù*, de kracht om de historische werkelijkheid naar hun hand te zetten en om blijvende veranderingen tot stand te brengen. Machiavelli zou er zijn theorieën omheen bouwen. Het leven in contemplatie had plaats gemaakt voor een, historisch bewust, actief leven.

Terug nu weer naar Guevara. Waar stond hij in deze strijd tussen oude en nieuwe opvattingen? Een eerste aanwijzing krijgen we al door zijn positie als geestelijke en als hoveling. Veelbetekenend in dit verband is de nadruk die hij zijn hele leven heeft gelegd op zijn rol in de keizerlijke onderdrukking van de *Comunidades*, een opstand die duidelijk op Italiaanse leest was geschoeid. Guevara had zich in het conflict aan de zijde van de keizer geschaard. Over vrije steden *all'italiana* merkte hij op: "Velen zeggen, dat al het goede van Italië is, dat het vrij is; ik zeg, dat al haar schade steekt in het feit, dat zij aan niemand onderworpen is."⁴⁶ Guevara was een man van orde en gezag. Was hij daarmee conservatief en middeleeuws? Het zou kunnen, maar in zijn tijd zou ook heel goed het tegendeel waar kunnen zijn. De Italiaanse steden hadden allang veel van hun levenskracht verloren en waren een speelbal aan het worden van de grotere moderne monarchieën.

We zullen dieper op de problemen moeten ingaan. Hoe stond Guevara tegenover het begrip *virtù*, afkomstig van hetzelfde Latijnse woord als het Spaanse *virtud*? Guevara gebruikt het woord diverse malen, maar het

blijkt bij hem toch een andere lading te hebben dan in de Italiaanse renaissance. Karakteristiek voor hem plaatst hij *virtud* tegenover *vicio*.⁴⁷ Iemand die vrij van zonden is of tegen zijn zonden vecht, noemt Guevara *virtuoso*.

Meer van een actief leven vinden we terug in het woord *obras* (werken), dat hij vaak en met instemming gebruikt. Ook al werd hijzelf in zijn tijd wel schertsend *predicator parlerista*, praatgrage prediker, genoemd,⁴⁸ de *obras* stonden bij hem toch in een positief contrast met *palabras* (woorden). Zo kon men in de *Marco Aurelio* leren, dat een redenaar met kwade wil een heel volk kan vergiften.⁴⁹ De prediker had ook meer respect voor de *sabio* die veel weet en toch zijn mond houdt, dan voor de *simple* die weinig weet en toch steeds de mond vooraan heeft.⁵⁰ In dit verband liet hij Marcus Aurelius een vergelijking maken tussen de oude Grieken en Romeinen. De Grieken kwamen in deze vergelijking met hun academies naar voren als een praatziek volk, de Romeinen daarentegen als een volk dat eenvoudig van tong, doch groot van daden was.⁵¹

De *obras* stonden bij Guevara niet alleen tegenover de *palabras*, maar vooral ook tegenover ledigheid, *ociosidad*. Hier zien we duidelijk Guevara de moralist. Een arbeidzaam mens was voor hem *virtuoso*, terwijl een lui mens in zijn ogen *vicioso* was. Waar dat allemaal toe kon leiden, lezen we in één van Marcus Aurelius' liefdesbrieven. Het is een wanhopige brief. Hij schrijft, dat hij even zijn werk had onderbroken om in *ociosidad* een ommetje te maken, toen hij Macrina aan het raam zag staan met opge-maakte ogen, gekleurde lippen, loshangende haren en meer van dat al. Het kon niet uitblijven: zijn hart werd gestolen. Sindsdien kent zijn smart geen grenzen meer, sterft hij een duizend doden en hult Macrina zich in een hooghartig zwijgen.⁵² Voor de Marcus Aurelius van Guevara is *ociosidad* natuurlijk een uitzondering. In een speciaal hoofdstuk wordt ter compensatie een indrukwekkende dagindeling van de keizer gegeven.⁵³

Het actieve, arbeidzame leven van Guevara was niet op de verandering van de historische wereld gericht, tenminste niet in de innovatieve zin van de Florentijnen bij Pocock. Dit wordt nog duidelijker, wanneer we nagaan op welke manier Guevara tegen de wereld heeft aangekeken. De wereld was voor hem een "paleis van bedrog."⁵⁴ Guevara's Marcus Aurelius merkt op, dat de wereld hem nog nooit één waarheid had gezegd.⁵⁵ *Mundo* (wereld) en *fortuna* waren bij de franciscanen onafscheidelijk. Een goed voorbeeld hiervan vinden we in Marcus Aurelius' brief aan zijn vriend Torquato, die zich na zijn verbanning had beklagd over zijn tegenspoed, *adversa fortuna*. Eerst toont Marcus Aurelius zijn goede vriendschap door intens mee te leven met Torquato's verdriet. Daarna wordt zijn toon harder:

"Zeg mij eens, vraag ik je, jij die sterft in de wereld, zoon bent van de wereld en houdt van de wereld, wat verwacht je van de wereld anders dan dingen van de wereld? De wereld is altijd de

wereld geweest, wereld is het nu, en wereld zal het zijn en als de wereld zal zij haar wereldbewoners behandelen."⁵⁶

Hij geeft Torquato de volgende raad:

"Beschouw deze regel als zeker en vergeet hem nooit: alle gangen van de natuur zijn ieder jaar aan verandering onderhevig en alle bewoners die achter de *fortuna* aanlopen, hebben ieder moment eclipsen te doorstaan."⁵⁷

Het kan niet duidelijker. De wereld zal altijd de wereld blijven. We draaien eeuwig in het zelfde kringetje rond. Er is geen plaats voor *blijvende* veranderingen. Het heeft weinig zin om nog iets in de wereld na te streven: "in de winkel van *fortuna* is alle waar bedriegelijk."⁵⁸ Wat was dan uiteindelijk de beste levenshouding voor Guevara? De franciscaan zocht het in dezelfde richting als Boethius. Het ging er om een wijs man, een *sabio* te zijn. Guevara haalde ter staving, op zijn manier, Apollonius aan, die op de vraag naar de meest rijke man op de wereld had geantwoord: "*El más rico es el más sabio*."⁵⁹ De *sabio* van Guevara leefde voorzichtig en vreesde eigenlijk het geluk. Hij keerde zich van de wereld af en leefde om goed te sterven. Het hele boek door wordt dit ideaal van de wetenschap hooggehouden. We hebben al gezien dat ook Marcus Aurelius werd opgevoed met dit ideaal. Dat de keizer zelf zijn zoon de zeven vrije kunsten liet onderwijzen is daarbij, helaas weer, een middeleeuws anachronisme.⁶⁰ Maar ja, de ernst van deze fout heeft Guevara zich vast niet zo beseft.

Guevara geloofde in het ahistorische karakter van de ethiek. Wat vroeger goed was, was voor hem nog steeds goed en zou ook altijd goed blijven. Daarom kon Guevara ook gebruik maken van de oudheid. Hem stond bij zijn historische studies geen abstrakt ideaal van *Bildung* voor ogen. Kennis van de klassieken moest allereerst tot een concrete levenshouding leiden. De morele waarheid van de *sentencias* was boven alle twijfel verheven, de historische waarheid van de feiten deed er niet zoveel meer toe. Zijn geloof in die éne eeuwige *sciencia* voor de mens verleende hem een uitgangspunt van waaruit hij de historische feiten kon benaderen. Natuurlijk, hij ging veel te vrij met zijn materiaal om, maar hij was in staat daarmee een beeld te scheppen, dat veel mensen in zijn tijd overtuigde. Ook nu nog kan men beweren, dat Guevara's gevoel voor de klassieke oudheid superieur was aan dat van mannen als Meester del Rhua, die het gevaar liepen in de feiten te blijven steken.⁶¹ Wel hebben we gezien, dat Guevara in zijn benadering weinig oog meer kon hebben voor het specifiek historische en tijdelijke van de geschiedenis. Hij zag niet in, dat historische veranderingen een wezenlijk deel uitmaken van het menselijk bestaan en dat ook waarden daar, voor een groot deel, aan

onderhevig zijn. Toch valt ook weer niet veel in te brengen tegen de opvatting, dat de mens uiteindelijk altijd dezelfde is. Maar voor we verzanden in een lange filosofische discussie over het algemene en het bijzondere, tot slot nog één opmerking hierover:

Men zegt wel eens dat een literair werk klassiek wordt en boven zijn eigen tijd uitstijgt, wanneer het die algemene menselijkheden op een treffende wijze tot uitdrukking weet te brengen. Vanuit dit perspectief is het de ironie van de geschiedenis geweest, dat het *Gouden Boek* van *Marcus Aurelius* langzaam door de tijd is weggeroest.

NOTEN

1. A.S.L. Farquhason (red), *The meditations of the emperor Antonius* (Oxford, 1944) ix - lxxxiii
2. A. de Guevara, *Relox de Principes* (Valladolid, 1529), *Prólogo general* fol. xiii
3. *ibidem*
4. A. Castro, "Antonio de Guevara. Un Hombre y un Estilo del Siglo XVI" in: *Hacia Cervantes* (Madrid, 1957) 62
5. A. Redondo, *Antonio de Guevara et l'Espagne de son temps* (Genève, 1967) 69 ev.
6. A. de Guevara, *Menosprecio de Corte y Alabanza de Aldea* (Madrid, 1915) 40
7. P. de Rhua, *Cartas* in: *Biblioteca de Autores Españoles* 13 (Madrid, 1913) 238
8. Cf. P. Concejo, *Antonio de Guevara. Un Ensayista del Siglo XVI* (Madrid, 1985) 169 ev.
9. Redondo, *op. cit.* 114
10. A. Morel-Fatio, *Historiographie de Charles-Quint* (Parijs, 1913) 26 -27
11. *ibidem* 22 ev. en Redondo, *op. cit.* 303 ev.
12. *Relox* fol. xiii - xiiii
13. A. de Guevara, *Epístolas familiares* in: *Biblioteca de Autores Españoles*, 13 (Madrid, 1913) 181
14. Menendez de Pelayo, *Orígenes de la Novela* (Santander, 1943) 121
15. A. de Guevara, *Libro Aureo de Marco Aurelio* in: *Revue Hispanique* (Parijs, 1929) 20
16. *ibidem* 70
17. K.A. Blüher, *Seneca in Spanien* (Bern/München, 1969) 220
18. *Marco Aurelio* 33
19. *ibidem* 47 ev.
20. Geciteerd bij María Rosa Lida, "Fray Antonio de Guevara. Edad

- Media y Siglo de Oro Español" in: *Revista de filología hispánica* VII (1965) 364
21. *Marco Aurelio* 56 (eigen cursief)
 22. *ibidem* 84 (eigen cursief)
 23. *ibidem* 121
 24. La Fontaine, *Oeuvres Complètes I* Pléiade (s.l., 1954) 272
 25. E. Grey, *Guevara. A forgotten renaissance author* (Den Haag, 1974) 23
 26. M. Bataillon, *Erasmus et l'Espagne* (Parijs, 1937) 661
 27. P. de Rhua, *op. cit.*
 28. Rhua, 235
 29. E.H. Carr, *What is history?* (Harmondsworth, 1981) 10
 30. A. Redondo, *op. cit.* 560
 31. Rhua, 237
 32. *ibidem*
 33. *ibidem* 238
 34. *ibidem*
 35. *ibidem*
 36. María Rosa Lida, *op. cit.* 369
 37. *Marco Aurelio* 230
 38. *ibidem* 39
 39. *ibidem* 48
 40. *ibidem* 41
 41. *ibidem* 16
 42. *ibidem* 18
 43. *ibidem* 13
 44. *ibidem* 18
 45. J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment* (Princeton, 1975)
 46. *Epistolas familiares* 103
 47. *Marco Aurelio* 39
 48. Don Francesillo de Zuniga, *Cronica* in: *Biblioteca de Autores Españoles*, XXXVI (Madrid, 1871) 52
 49. *Marco Aurelio* 50
 50. *ibidem* 83
 51. *ibidem* 48
 52. *ibidem* 301 ev.
 53. *ibidem* 80 ev.
 54. geciteerd door Blüher, *op. cit.* 222
 55. *Marco Aurelio* 230
 56. *ibidem* 219 ev.
 57. *ibidem* 221
 58. *ibidem* 222
 59. *ibidem* 37
 60. *ibidem* 46
 61. vgl. Castro, *op. cit.* 67